

c., Az engedelmességi kísérletek etikai kritikája:

„Mik vagyunk mi, hogy elgondolkozzunk azon az egyedi gyakorlaton, ami jópár pszichológiai kísérlet sajátja, a kutatás alanyainak szándékos félrevezetésén? A pszichológusok azzal érvelnek, hogy ők nem rosszindulatú vagy hasonszórú megtévesztést használnak, hanem megtévesztést a „jogos” fajtából. Készek hamar biztosítani a kritikusokat, hogy ezek az alanyok minimális kockázatnak lesznek kitéve – ha egyáltalán – a részvételük során. (...) Épp elég nehéz természetes viselkedést megfigyelni az egyetemi laboratóriumban; miért tetéznék ezt még azzal a kihívással is, hogy az alanyok megérthessék, mi iránt érdeklődnek a pszichológusok? Az emberi viselkedés teljes területei lennének elérhetetlenek a kutatás számára, ha a pszichológusok teljesen nyitottak és őszinték lennének, mikor önkénteseket keresnek.” (Herrera, 2001, 245.)

Az engedelmességi paradigmákkal kapcsolatos összes etikai probléma szerepel már Baumrind (1964) klasszikus kritikájában is. Baumrind egyrészt kifogásolta az okozott káros stresszt, másrészt a megtévesztés használatát, harmadrészt az informált beleegyezés hiányát.

Mindemellett hosszú távú hatások sorát vizionálta. Szerinte a kísérlet nyomán veszélyes közelségbe került a méltóság elvesztése, fennállt a tartósan csökkent önértékelés veszélye és végül: a tekintélybe vetett hit végérvényes elvesztése. A tudomány érdekében alkalmazott megtévesztés ellen hasonló érvrendszerrel száll harcba Sissela Bok (1978/1983) is. Véleménye szerint a megtévesztő gyakorlat nem csak a fentebb említett, alany autonómiáját sértő mivolta miatt megengedhetetlen, hanem azért is, mert tulajdonképpen a társadalomtudomány mint szakma „öngyilkosságát” vonhatja maga után. Mint írja: „Minden megtévesztő kutatás hozzájárul, hogy csökkenjen a bizalom. (...) A pszichológusok tudják, hogy növekszik a közönség ellenállása a vizsgálatokban való részvétellel szemben. A közvélemény-kutatókat gyanakvással, gyakran ellenségesen fogadják; a kérdőíveket nem válaszolják meg; a diákok – mostanáig az alanyok legkönnyebben elérhető csoportja – egyre inkább kezdenek kérdéseket feltenni a kutatási folyamatokat illetően, egészen addig, hogy már komolyan problematikusnak lesz a kutatás értékesége, hiszen már nem számolhatunk a diákok

manipulációjával. (...) Maguknak a társadalomtudósoknak áll érdekükben tehát, hogy védjék a tekintélyüket, eredményeik megbízhatóságát azáltal, hogy szembeszegülnek a beleegyezés nélküli megtévesztéssel és más alattomos módszerekkel még akkor is, ha nem állapítható meg, hogy azok közvetlen kárt okoznának az alanyoknak; hogy tartózkodnak ilyen módszerek tanításától; és átgondolják a diákokkal és kollégákkal a kutatás erkölcsi aspektusait." (Bok, 1978/1983, 322-323.)

Sissela Bok (1978/1983) érvei nemcsak azért megszívlelendőek, mert rámutatnak a szakma önnön érdekére is az etikai önszabályozás terén, de még egy érdekesség megbúvik mögöttük: t.i. az a tény, hogy a megtévesztés alkalmazása óta egyetlen esetben sem derült ki, hogy valós kárt szenvedett volna az alany a manipuláció következtében! Herrera (2001) például ezért puhább álláspontra helyezkedik. Véleménye szerint Milgrammal kapcsolatban elsősorban nem a megtévesztés és az informált beleegyezés hiánya jelentette a legnagyobb problémát, sokkal inkább az, hogy karba tett kézzel figyelte alanyai szenvedését, nem beszélve arról, hogy legmélyebb,

legintimebb részüket tárta fel a kísérlet során.

Egy kérdés azonban továbbra sem hagyhatja nyugodni az olvasót, és ez ismét Milgram szerepét érinti. Ha Baumrind (1964) már mint kortársa felemelte a szavát módszerei ellen, vajon Milgram nem készülhetett volna fel a támadásokra? A válasz többretegű. Egyrészt, az engedelmességi kísérletek a kor etikai normáit egyáltalán nem sértették, többek szerint (pl. Benjamin és Simpson, 2009) csak a szifilisz-botránnal és a Manhattan-projecttel karöltve volt elég felhajtóerejük a kísérleteknek, hogy elérjenek egy kritikus tömeget. Másrészt Milgramnak ez nem az első problematikus kísérlete volt. Korábbi, már említett konformitást firtató vizsgálatai során például így nyilatkozott: „olyan részeket leplezett le a személyiségükből, melyeket rejtve kívántak tartani; a konformista alanyok megszégyenültek vagy megalázódtak, mikor az [kísérlet utáni] interjúban szembesítették őket a kísérlet igazi természetével.” (Milgram, 1960, idézi Blass, 2009, 38.). Hasonlóképp ekkor vezette be az utólagos visszajelzés intézményét,

melyben a résztvevők nagy része pozitívan nyilatkozott a kísérletről (pl. a jövőben is részt vennének hasonlóan vagy örömmel vettek részt benne), így Milgram lelkiismerete megnyugodott. Ma már egy kissé naivnak tűnik ez a nyugalom. A szociálpszichológia egyik leghíresebb – ha nem leghíresebb – elmélete, a kognitív disszonancia redukció épp az ilyen eseteket tárgyalja: visszagondolva meglepőnek hat, hogy Milgramnak meg sem fordult a fejében annak lehetősége, hogy kísérleti alanyai pusztán ezen jól ismert pszichológiai mechanizmus alapján vélekedtek olyan pozitívan (Benjamin és Simpson, 2009).

Mindezek és annak fényében, hogy a pszichológia évtizedes, elrettentő „mindentudóként” használja Milgram kísérleteit talán már érthetőbb miért robbant bombaként a Jerry M. Burger (2009) tollából született 'Milgram megismételve' (Replicating Milgram) című tanulmány.

Milgramet megismételni?!

„Amint először megláttam Jerry Burger cikkének címét – Milgram megismételve – olyan volt, mintha a >>Megszakítjuk adásunkat<<

villant volna keresztül a monitoromon egy megdöbbenő, mondhatni megrázó közleményként.” (Miller, 2009, 20.)

Amikor Jerry Burger (2009) cikkének címe megjelent a monitoromon – a fentebb idézett Millerhez hasonlóan – döbbenettel vegyes izgalommal vártam, hogy minél előbb átrághassam magam rajta. A legnagyobb kérdés azonban az volt: vajon hogyan engedhette át az egyetemi IRB (Institutional Review Board, Intézményi Áttekintő Bizottság) Burger replikációs kérelmét? Vajon milyen biztosítékok voltak elegendőek ahhoz, hogy meg lehessen ismételni – ha csak részlegesen is – a klasszikus kísérletet? Az alábbiakban először a kísérlet kivitelezésének módja és eredményei, majd azok kritikája, végül a lehetséges jövőbeni irányok következnek.

a., Milgram megismételve:

Ahogy az sejthető volt, Burger (2009) Santa Clara Egyetemen történt ismételése megannyi biztosítékot rejtett magában. Először is, minden jelentkezőnek át kellett esnie egy kétlépcsős szűrésen. Az első lépcső egyszerű pszichológiai kérdések sorát

jelentette, melyek az illető mentális egészségére, és stresszre való fogékonyságára koncentráltak (pl. Volt valaha drog vagy alkohol problémája? Diagnosztizálták valaha pszichiátriai betegséggel? Volt része valaha komoly traumában, mint gyermekkori erőszak, családon belüli erőszak vagy verekedés?). Ha a részvevő bármelyik feltett kérdésre igennel felelt, kizárták a vizsgálatból. Csak a bent maradottak jelenhettek meg a második szűrésen, ahol először egy sor kérdőívet kellett kitölteniük, úgy mint demográfiai adatokat (kor, foglalkozás stb.), egy Beck-féle Szorongás Kérdőívet, egy Kontroll Iránti Vágy skálát és végül egy Beck-féle Depresszió Leltárt. A tesztek kitöltése után egy szakképesített klinikai pszichológus beszélgetett el a jelöltekkel (eddigre kiértékelték számára a teszteket is), aki minden stresszre érzékeny, érzelmileg labilis vagy egyéb módon pszichológiailag veszélyeztetett személyt kizárt. Ezen kétlépcsős szűrés eredményeként nagyjából a jelentkezők fele/harmada vált résztvevővé.

Második biztosítékként a beleegyező nyilatkozat háromszori (egyszer szóban, kétszer írásban)

elismétlése szerepelt, mely felhívta a figyelmet arra, hogy az illető bármikor kiléphet a vizsgálat során, ennek ellenére megkapja a részvételért felajánlott összeget. Harmadik biztosítékként az áramütések erejének megváltoztatása szerepelt. Egyrészt, a már Milgramnál is jelen levő „próba-áramütés” itt csupán 15V-ot volt az eredeti 45V-tal szemben, és csak az alany beleegyezése esetén mutatták be, másrészt a kísérletet azon nyomban megszakították, ha a kísérleti személy meghaladta a 150 V-ot. Ennek háttérében az a megfontolás állt, hogy az eredeti kísérletben ötből négyen, akik hajlandóak voltak túllépni ezen a ponton elmentek a végsőig, így meglehetősen biztonsággal jósol az áramütés ezen szintje (Packer, 2008). Negyedik biztosíték az alanyok informálása volt. Míg Milgram attól tartva, hogy New Havenben könnyen híre mehet a kísérlet valódi céljának, ezért a résztvevők informálásával hónapokig várt, addig most azon nyomban beavatták a résztvevőket. Ötödik biztosítékként egy klinikai pszichológust felkértek, hogy ha kiugróan magas stresszt vél

felfedezni bármelyik alanyon, azon nyomban szóljon a kísérlet megszakítása érdekében. És végül, hatodik biztosítékként a Santa Clara Egyetem IRB-je is áldását adta a kísérlet lefolytatására.

Burger (2009) az engedelmisségi paradigmák közül kettőt replikált jelen vizsgálatában. Az első Milgram ötödik (Milgram, 1974), később alapparadigmává (baseline) tett elrendezése volt, mely csupán annyiban különbözött az elején bemutatottól, hogy itt a tanár (résztevő) egy hangszórón keresztül értesült a tanuló (beavatott személy) állapotáról, ill. előkerült a tanuló szívproblémája, és a kísérletvezető itt már átvállalta a felelősséget. A másik vizsgálat Milgram tizenhetes (Milgram, 1974) paradigmája volt. Alapelrendezése megegyezett az ötös paradigmával, de összesen három személy vett benne részt: az egyik felolvasta a szavakat, a másik ellenőrizte, hogy az adott válasz helyes-e, végül a harmadik (a valódi kísérleti személy) az áramütések leadásáért volt felelős. Az első, szófelolvasó személy 150V-nál, a tanuló tiltakozását hallva lépett ki a kísérletből, míg a második a 210V-nál tett ugyanígy. Milgram

(1974) ebben a kísérletben találta a legkisebb engedelmisségi rátát: csupán a résztvevők 10%-a jutott el a legvégsőig. Burger (2009) különös hangsúlyt fektetett a nemi különbségek és személyiségváltozók vizsgálatára is. Utóbbi esetben a kontroll iránti vágyat és a diszpozicionális empátiát vizsgálta. A vizsgálatban összesen 70, kevert életkori (életkor = 42,97; SD=15,67) és etnikai sajátosságokkal (54,3% kaukázusi, 18,6% ázsiai, 12,9% latin, 8,6% indiai, 4,3% afroamerikai, 1,5% egyéb) bíró személy vett részt.

A vizsgálatok Milgram korábbi eredményeit igazolták: ha feltételezzük, hogy négyből öt ember, aki átlépte a 150V-ot valóban elment volna a végsőig (Packer, 2008), akkor nem lehet szignifikáns eltérésre bukkanni a negyven évvel korábbi adatokhoz képest! Mindez arra utal, hogy a társadalmi átalukálás ellenére ugyanazok a helyzeti faktorok jellemzik az engedelmisségi paradigmákat ma, mint annak előtt. Ezen felül Burger (2009) nem lelt szignifikáns eltérésre sem a nemi, etnikai, iskolázottsági különbségek, sem a diszpozicionális empátia tekintetében, és a kontroll iránti